

PRÁVO (PŘÍLOHA SALON), 2000

Ladislav Hejdánek (1927) - jeden z nejvýznamnějších českých filozofů 20.století. Navázal na českou evangelickou myslitelskou tradici (Hromádka, Souček, Rádl) a byl ovlivněn moderní protestantskou teologií (Barth, Bultmann, Bonhoeffer). Vystudoval filozofii a sociologii na Filozofické fakultě UK. Pracoval jako vědecký pracovník, po té co se stal signatářem Charty 77 též jako noční vrátný a topič. Publikoval v samizdatu i v zahraničí. Po roce 1989 se stal docentem na Filozofické fakultě UK a dnes působí jako profesor na Teologické evangelické fakultě UK. Autor knih *Dopisy příteli I-IV (1979-86), Život a slovo I,II (1985), Nepředmětlost v myšlení a ve skutečnosti (1985), Filozofie a teologie (1985), Filozofie a víra (1991).*

Pane profesore, jste socialista?

V jistém slova smyslu ano.

V jakém slova smyslu?

U nás se rozhostil takový pazvyk, že se socialismus ztotožňuje se 40 lety komunistického režimu. Že je to něco, co jsme tu už jednou měli, jak říkával Václav Klaus, a proto se k tomu nebudeme vracet. To je ovšem nehistorické a ideologické. Socialismy byly různé a je třeba je rozlišovat zejména podle jejich zdroje. Jestliže budeme socialismus definovat ze slova, pak je odvozeno od latinského socius, což je druh, soudruh, přítel. To znamená, že socialismus je takový směr sociálního působení, v němž není rozhodující nic než přátelské, družící se, soudružské, sympatizující vztahy mezi lidmi. Jestliže socialismus toto opustí, není to žádný socialismus. Pro mě 40 let komunismu nebyl socialismus, to jsem říkal policajtům při výsleších a říkám to i teď. Druhá věc: Socialismus je nemyslitelný bez křesťanství. Není žádného jiného socialismu než evropského a evropský je založen na křesťanském základě. Zdůraznění onoho soudružského vztahu mezi lidmi je jen sekularizovaná podoba vztahu k bližnímu v evangeliu, jež ostatně navazuje již na staré židy. A poslední podstatná okolnost: Socialismus je dovozením posledních důsledků demokratizace. Jestliže platí demokratický princip, nikoli v tom formálním (hlasovací právo apod.), ale v hlubokém smyslu, tedy že je potřeba pamatovat i na ty nejposlednější v obecném lidu, kteří mají mít také možnost mluvit do vývoje společnosti, pak důsledným dovozením tohoto principu je socialismus. A proto také když nějaký socialismus opustí demokratické principy, přestává být socialismem. Pokud tedy mohu uvést všechny tyto výhrady, odpovídám znovu na vaši původní otázku: Ano, jsem naprosto socialista.

Souvisí-li socialismus bytostně s křesťanstvím, kam do tohoto vztahu zapadá myšlenka komuny, komunismu?

Myšlenka komunismu se přeci objevuje také již v první křesťanské církvi. První křesťané věřili, že přichází nový věk, nový režim, to jest království, kterému se říkalo nebeské, ale Ježíš v evangeliu na jednom místě říká: „evangelium království“ - tedy evangelium nového režimu, nové vlády, nového typu společnosti. První křesťané to pochopili tak, že měli všechny věci společné. Komunismus má tedy také zdroj v křesťanství, ale po mém

soudu to byla chyba. Je velký rozdíl, když se dává důraz na to, aby lidé měli mezi sebou přátelské vztahy, a když na to, aby měli společné věci. V prvním případě jde o lidi, ve druhém o majetek. Proto se domnívám, že komunismus byl v první církvi vlastně úchylkou. Kterých tam ostatně byla strašná spousta. Neudržel se ne proto, že by lidé byli hříšní a nedokonalí, jak se to obvykle vykládá, ale proto, že to prostě nefunguje. Komunismus první církve byl radikalistickým odchýlením od původních myšlenek. Ježíš o tom nikde nemluvil. Můžeme tedy říci, že komunismus je první křesťanská úchylna a na ni se v dějinách Evropy navazuje dál. U moderního komunismu pak vidím závažné chyby už od Marxe. Jeho snaha navázat na pařížskou komunu nebo výklad napoleonského období jsou čistě ideologické. Je to třeba brát vážně, stále znovu to číst, ale zároveň vědět o hrubých chybách, kterých se tam sám Marx dopustil. Pokud jde o Engelse, tak to byl jen takový Marxův epigon, a to, v čem jsme my žili, nebyl vlastně žádný marxismus, ale engelsismus. Který navíc bohatě a snadno navázal na české pozitivistické tradice. Mladý Marx však znamená něco docela jiného a daleko hlouběji a podstatněji mu porozuměli marxologové než sami marxisté.

Své sympatie k socialismu jste vyjádřil již kdysi dávno ve svých Dopisech příteli. Již tehdy jste však vyjadřoval velkou nedůvěru k západním socialistickým stranám. 90. léta jsou pro vás vítězstvím či krizí sociální demokracie?

Vítězstvím v žádném případě. Je to pokračující krize. Jelikož byl na Západě velký strach ze sovětského systému, došlo k vybudování rozsáhlých sociálních systémů, víceméně sociálního státu. Ve chvíli, kdy tento strach pominul, tak v tu ránu se sociální sítě a systémy začínají odbourávat. Takže je vidět, že se ty lidi tam vůbec ničemu nenaučili. A zapomněli skoro úplně všechno. Dílo evropských socialistů – pokus o sociální stát, v té nejpregnantnější podobě asi ve Švédsku, se samozřejmě ukázal jako falešná cesta. Ale od té doby socialisté nepřišli s ničím novým. Pracují ode zdi ke zdi, jejich úspěchy jsou založeny většinou na blbosti odpůrců a na šikovnosti lidí, kteří se dostanou do čela. Ale ideje žádné nové nemají. Takže já v ně nespolehám, podle mého soudu se z nich už moc nevylíhne.

Kdysi pro vás znamenal určitou alternativu eurokomunismus.

To už padlo. Byla to jen krátká epizoda. Eurokomunisté svou neschopnost prokázali již v sedmdesátých letech, skandály v osmdesátých už nebyly jako důkaz ani potřeba. Již v sedmé dekádě bylo eurokomunismu odzvoněno. Dnes jsou spíše náznaky jakési alternativy na té takzvané pravé straně. Tam se objevují nové ekonomické ideje a pokusy. Rád bych viděl něco takového na druhé straně, u socialistů. Ale tam nejsou. Tam jsou pouze lidé, kteří vycházejí ze základny kapitalismu. Kapitalismus nelze samozřejmě jen tak vyhodit z okna, ale každému rozumnému člověku musí být jasné, že to není trvalé řešení. Kapitalismus je velké provizorium, a to čím dál neudržitelnější provizorium. A je potřeba něco nového. Bohužel evropští socialisté neukazují nic. Prostě, jako kdyby jim to nemyslelo. Mám dojem, že žijeme v jakémsi vakuu, v beznaději. A když je taková doba, že není z čeho začít, je třeba se poučit v minulosti a na něco navázat. Po mém soudu je možné navázat právě na socialismus starého ražení. Osobně vidím perspektivní prvky v Ragazovi, v Blumhardtech, v Kutterovi. A pak samozřejmě v Hegelovi a mladém Marxovi. Myslím, že

tyto je třeba znovu prověřit, jestli tam náhodou nebyly myšlenky, se kterými by se dalo dnes pracovat. Hegel a hlavně Marx bohužel nemají nejlepší pověst. Ale já studentům vždy říkám: nevěřte tomu, že se nemusíte o marxismus starat. A chcete-li vědět, co je to marxismus, musíte číst mladého Marxe. Protože to přijde znova! V tomto vakuu nemůže nastat chvíle, kdy se objeví znovu podobný typ myšlenek. A je třeba být připravený. Není možné se nechat znovu zaskočit.

V současnosti jako by se duch neomarxistických myšlenek, které inspirovaly vzpouru roku 1968, inkarnoval do protiglobalizačních hnutí typu Seattle 99. Je to návrat, o němž hovoříte?

Frankfurtskou školu, z jejíž myšlenek vyrůstala studentská vzpoura 60.let, je třeba číst, ale je to všechno vedle. Protože počítali s tím, že se dá tvořit tím, že něco zničím. Ta myšlenka je ale vadná, historická zkušenost nic takového nenaznačuje. Historie maximálně nasvědčuje tomu, že pokud je vnější teror příliš silný - a to nemusí být teror stalinského typu, ale i teror zabydlené společnosti - není asi jiné cesty, než ho občas ohrozit nějakou vzpourou. Vyhodit do povětří nějaký ten sloup. Ale to není naše situace! My jsme ve vakuu. A tam něco bourat není pozitivní práce. Právě to však dělají antiglobalisté, to dělají ekologové. Já mám dojem, že dneska něco bourat, dělat manifestace, znova připravovat pařížský máj, to je prostě krávošina. To nám nepomůže z ničeho. Můžeme tak jen zbořit něco, co naštěstí ještě funguje. Lidé, kteří jsou ostře proti globalizaci, mi připomínají naše babičky, které se křížovaly, když jela první lokomotiva. My se tomu nevyhneme. Globalizace však není jen nevyhnutelné zlo. To je velké dobro! Ovšem v našich lidských podmínkách je to vždycky tak, že velké dobro může zároveň znamenat velké zlo. Protože jde v jádru o technický rozvoj, může ho být zneužito, nejen využito. Je třeba přesně rozlišit, co je na globalizaci pozitivní, co negativní, a stavět se proti tomu negativnímu. A to právě ti mladí lidé při svých protestech nedokážou. Berou to globálně a proto se z toho stala ideologizace nebo ideologie. Na druhou stranu, v žádném případě nepřipouštím tezi: nechme globalizaci běžet a ono se ukáže. My jsme dneska jako civilizace v takové situaci, že tohle si už nemůžeme dovolit. To by znamenalo dříve či později katastrofu. Dnes vidíme, jak se emancipuje ekonomika. Velké firmy jsou nadnárodní. A už proto je potřeba se podílet na globalizaci, jinak si ty velké firmy budou dělat, co budou chtít. Tady se něco vymklo a je třeba to podrobit demokratické kontrole. To se zatím samozřejmě neděje. Zatím nemáme žádné světové grémium, kde by bylo možno globalizaci prakticky ovlivnit. Musí však vzniknout, protože naše odpovědnost je obrovská. My jsme dnes odpovědni nejen za lidi své doby, ale jsme odpovědni za to, jakou společnost, Zemi, atmosféru, vodu zanecháme příštím generacím. Jsme odpovědni za lidská práva generací, jejichž rodičovské generace se ještě nenarodily. Co to znamená pro pojetí práva? Že nemůžeme vystačit s myšlenkou přirozených práv, tedy práv přiznaných jedinci ve chvíli, kdy se narodil. Ne. On má práva daleko dříve, než se narodil. On má práva, i kdyby se nikdy nenarodil.

Vraťme se ještě jednou k neomarxistům. Frankfurtská škola mimo jiné rovněž vrátila do filosofie legitimitu utopie. Mohou nám v našem vakuu, jak říkáte, pomoci i utopické projekty?

Frankfurtské škole předně jakýkoli projekt chybí. To je čistá kritika. Oni nechtějí dělat nic než kritiku. Ale pokud jde o takzvané utopie, na nich je pozitivní, že ukazují význam budoucnosti. Důraz na budoucnost je filosoficky strašně významný. Řekové ho neznali, to je hebrejský vliv. Tento důraz na budoucnost, zaslíbení, pak byl přenesen do evropské společnosti křesťanstvím a bez něj by byl ten obrovský vědecký a technický vývoj nemyslitelný. Evropská společnost je díky tomuto hebrejskému vlivu společností neustále a překotně mířící do budoucnosti. Na jednom místě v evangeliu je věta, která je tak proti vší tradici a proti chápání lidí, co jim zbožnost odkapává od huby, že je určitě skutečnou citací Ježíše, protože by si býval nikdo neodvážil vložit mu ji do úst. Ježíš tam dělá nějaké divy, uzdravuje kýho čerta, odpouští hříchy a ti jeho učedníci se strašně diví - já taky nevím, proč si nevybral chytřejší lidi - a on jim říká: co se divíte? Takové divy jako já i vy budete činiti a *více nad to*. Jsem přesvědčený, že tohle by tam žádný zbožný nepřipsal. Ježíš byl pro ně syn boží - a *více nad to*? To by si netroufli. Ale je to jasné. To, co dělal Ježíš, nebyly žádné zázraky, to bylo léčení. A my musíme dělat více. Ne jenom napodobovat. Všechno musí pokračovat, do budoucnosti se musí každý nasadit, není hotová. Jenomže ta církev to nepochopila.

Jak moc vlastně křesťanství formuje novověkou civilizaci?

Navzdory tomu, že je mnoho myslitelů, kteří připomínají velký vliv křesťanství na naši dobu, ve skutečnosti se jeho úloha stále velmi podceňuje. Fakticky měla středověká církev obrovský vliv na to, že se vůbec společenské a politické poměry začaly nějak formovat. Církevní dominance vytvořila jakousi líheň politických konceptů, které se dříve nebo později musely emancipovat. Evropa byla v polovině středověku v hrozné situaci, v naprostém rozkladu a nejistotě. Bylo třeba udělat pořádek. A ten se dá dělat jen mocensky. Nebyl tu však jen Karel Veliký, ale i velcí teologové - Tomáš Akvinský nebo Albert Veliký, kteří dělali zároveň pořádek v myšlení. Jinak by z toho žádná ta Evropa bývala nebyla. Z toho se musíme dnes poučit. Bez velkých konceptů to ani dnes nepůjde, ale ukázalo se, že velké koncepty už nesmějí nikdy uskutečňovat Tomášové Akvinští, nýbrž ti Karlové. Aby byli kritizovatelní! Filosofie už nesmí být spojena s mocí. Ideologie je proto ideologií a ne konceptem, protože je spojena s mocí. Platónova myšlenka, která byla v pozadí představy, že církev musí dominovat, tedy teze, že obci mají vládnout filosofové - to je nesmysl. Filosofové tady musí být, ale naopak nesmějí být spojeni s vládci. To je zkušenost Evropy. Jinde na světě neopakovaná.

Často se hovoří o mesianistickém základě moderních politických směrů a kultů - třeba nacismu.

Souvisí to s oním hebrejským dějinným myšlením, které bylo Evropě naočkováno, a od kterého se nemůžeme nikdy odpárat. Ale tato náhražková náboženství jsou jen jakýmsi pseudonavázáním. Respektive štěpováním jakési pseudodějinnosti na relikty mýtu. Mýtus se dovede skvěle přizpůsobovat. Po Aristotelovi došlo k helenismu, k úpadkovému období řeckého myšlení, které se vyznačovalo tím, že ztratilo rezistenci vůči orientálním mýtům. Ty se naopak jakoby naučily filosofie využít - gnóze je filosofický mýtus. Mýtus se naučí všemu možnému a stále zůstává mýtem. Podstatu mýtu pak tvoří orientace na archetypy. To postihl Eliade geniálně. Mýtus je prolomen skutečně až hebrejským

myšlením. Důraz na to nové je v něm zároveň spojen s tím, že to nemá být nic definitivního. A všechny ty moderní politické **mýty a** kultury naopak říkají, že když to dostanou do ruky, udělají v tom definitivní pořádek. To ale není možné, protože vždycky „chudé mítí budeme“, jak říkal Ježíš. Vždycky budeme mít lidi, které je třeba chránit, protože jsou potlačeni, poníženi, uraženi. Žádný definitivní stav prostě nemůžeme nikdy očekávat. Ve chvíli, kdy někdo slibuje definitivní stav – to je mesianismus. Paradoxní je, že to slovo je odvozeno od Mesiáše, tedy očekávání, které s definitivním stavem spojeno nebylo.

Království nebeské nemá znamenat příchod definitivního pořádku?

Ježíš přece v začátcích říká: Již je mezi vámi. Království nebeské je teď. To není žádný konec někdy v budoucnu. Když toto království, které je především pro chudé, jak říká, nezačíná teď, tak to jde všechno špatně.

A co věčnost, ta není definitivní?

Jsou dvě tradice, řecká a latinská. Ano, pro Augustina věčnost znamená bezčasovost, nadčasovost. A má to své pozitivum, protože ho to vedlo k prohlášení, že čas je součástí stvoření. Teď ho citují teoretičtí fyzici a říkají: ano, již Augustin říkal, co říkáme i my, že Velký třesk je začátek nejen našeho Vesmíru, ale i našeho času, a nemá smysl se ptát, co bylo předtím. A Augustin k tomu přidával ten známý vtip, když se ho někteří ptali, co dělal Bůh předtím než stvořil čas, tak jim odpovídal: připravoval peklo pro ty, kteří se budou takhle blbě ptát. To je latinská tradice. Ale v řecké to bylo jiné, zejména u Řehoře z Nissy. Věčnost tam není něco bez začátku a bez konce, ale něco co souvisí s věky, je to jen dlouhodobost, věky trvající. Bůh trvá věčně, tedy pořád dál, po věky. Ale když Bůh trvá po věky a ne mimo čas, znamená to, že stále tvoří. To je potvrzeno mnohokrát ve Starém zákoně a i Ježíš říká: Můj otec dosavad dělá, tedy i já dělám. A když Bůh tvoří stále nové věci, může on vědět, co vytvoří za miliony let? To by znamenalo, že je determinován, že se nemůže rozhodnout jinak. Ale on může a bude dělat nové věci, které budou i pro něho nové. A může on udělat něco horšího než doposud? Ne. Každou novou věc udělá lepší. Čili myšlenka nekonečného pokroku se objevuje poprvé u Řehoře z Nissy – takže to není výmysl komunistů nebo socialistů. To je další doklad toho, jak křesťanství ovlivnilo Evropu a novověk. Socialismus je nemyslitelný bez myšlenky pokroku, a myšlenka pokroku vzniká z představy, že Bůh dělá stále nové věci a nemůže je dělat horší.

Mění se Bůh v čase?

Bůh, a já častěji používám pojmu Pravda, nesouvisí s naším časem, ale se svým časem. S tím, co nazývám Budoucnost. A proto také v tomto světě není žádných posvátných časů, chvil, míst ani osob.

Ani Ježíše?

Jistěže ne! On přeci posvátnost ruší. To věděla první církev. Když Ježíš zemřel, tak byla roztržena opona chrámová odshora až dolů. Co to znamená? Že byl zrušen rozdíl mezi svatyní svatých, ostatkem chrámu a celým světem. A to říkal Ježíš už předtím: zbořte chrám tento. Za to byl také odsouzen. Prostě, buď není na světě vůbec nic svatého, anebo je svatý celý svět. Tak či tak, myšlenka posvátnosti jednotlivostí je zrušena. To někteří křesťané nevzali bohužel na vědomí a pěstují ji dále.

Ptal jsem se, zda se Bůh mění v čase, proto, neboť mě zajímá, zda se může ve světě projevit nově. Židé Ježíše nepřijali, protože

neodpovídal představám vyplývajícím z minulého projevu Hospodina ve světě - Mojžíše a proroků. Nemůže se něco podobného stát křesťanům?

Předně, nelze říci, že židé nepřijali Ježíše, protože všichni jeho učedníci byli Židé. A on byl také Žid. Takže je to celé židovská záležitost. Někteří ho nepřijali. Ale kteří? Ta nejvyšší cháska - farizejové a zákoníci. A pokud jde o Židy v dějinách, ti nikdy neměli námitky ani tak proti Ježíšovi a jeho myšlenkám, jako spíše proti křesťanům, kteří si toho Ježíše přivlastnili, a vytvořili z něho navíc svůj obrázek, a ten pak vnucovali jiným. Mimochodem, ještě dlouho byli křesťané ze židů a křesťané z pohanů. Křesťané ze židů bohužel vymizeli, protože na ně stříleli jak křesťané z pohanů, tak židé. Takže ti nepřežili. A ti byli asi ti správní učedníci Ježíšovi ... Jinak, vždycky když přijde někdo s novou pravdou, je potřeba to vždycky prozkoumat. Nemá cenu polykat to bez kousání. Samozřejmě, že se může křesťanům stát to, o čem hovoříte. Je otázka, kdyby Ježíš dnes znovu přišel, kolik křesťanů by poznalo, že je to alespoň velký muž. Neříkám Mesiáš. Naprostá většina lidí nemá ráda nic nového. Já myslím, že by to s ním dopadlo dost podobně jako tehdy.

Kdysi jste naznačil, že nová podoba Pravdy ve světě, by mohla souviset s ateismem.

Jistě. Svým způsobem je celá hebrejská prorocká tradice protináboženská a tedy svým způsobem atheistická. Nesmíme ovšem rozumět ateismem jen popírání Boha, bez toho že bychom se domluvili, co to „Bůh“ je. Hebrejská zarytost byla právě v tom, že neuznávali žádného boha a toho svého Boha měli neviditelného. A proto byli židé a křesťané ve starověku vždy podezříváni z ateismu. A byli pronásledováni, protože nebylo možno jít do Jeruzaléma, vzít tam sochu Hospodina a přenést ji do římského Pantheonu. Pak by bylo všechno v pořádku, poněvadž Řím byl v těchto věcech velmi liberální. Ale nesnášel lidi, kteří neměli žádného boha. Ostatně v té své úvaze o ateismu, o níž hovoříte, jsem kdysi citoval starého lutherského teologa Reimana, který říká: Bez Ježíše bych byl ateistou. Sekularizace v evropských dějinách vznikla jako důsledek křesťanství. Ačkoli totiž křesťanství vypadá jako náboženství, vlastně z něho vyplývá, že náboženská má být ze společnosti postupně vytlačována. Dnes je náboženská zatlačena do jakési estetické podoby a fakticky je nefunkční. Je to soukromá záležitost, a křesťanství nikdy není soukromá záležitost. Ježíš se ke zbožnosti přeci vyjadřoval: kdo by se's modlil, jdi do svého pokoje a neotravuj na ulici.

Vnímáte tedy modernost jako překonání náboženství?

Sekularizace a modernost, to jsou dvě odlišné věci. Co jsem řekl o sekularizaci platí, druhá věc ovšem je, že modernita byla zároveň dost nelogicky, i když pochopitelně, spojena s popíráním křesťanství, zejména toho viditelného. Tato okolnost se stala zdrojem řady nedorozumění, které vedly k tomu, že nejhlubší křesťanští myslitelé nové doby vypadají jako protikřesťanští harcovníci. Kierkegaard v závěru svého života píše: Dobrý člověče, ať jsi se dopustil v životě jakéhokoli hříchu, o jeden těžký hřích máš méně, když se neúčastníš toho, jak si z Boha dělají blázny. A pak vysvětlí, že tím myslí chození do kostela. A přitom nové křesťanské myšlení je nemyslitelné bez Kierkegaarda. Barth, který je v raném období ještě jako farář členem sociální demokracie a vášnivým náboženským

socialistou, ostře odmítá religiozitu a prohlašuje, že křesťanství nemá s náboženstvím nic společného. Nietzsche je syn z pastorské rodiny, kterému se dělá špatně z toho všudypřítomného pseudokřesťanství. Nikdy neřekne slovo proti Ježíšovi, ale harcuje proti křesťanům právě proto, že je nepovažuje za křesťany, ale za voly, kteří nic nepochopili. Ale byl to právě Nietzsche, který zároveň prohlásil, že moderna je nihilismus. A já s ním souhlasím. A proto se svým způsobem hlásím k postmoderně, ale rozumím jí trochu jinak než třeba Bělohradský. Jestliže moderna je nihilismus, pak postmoderna může být buď zestárlý nihilismus, který kdysi provokoval, ale dneska už nevláká psa od kamen, anebo může být postnihilismem, což znamená, že už nejsme nihilisti, že jsme nihilismus překonali. V tomto druhém smyslu jsem postmoderní. Už se necítím být moderní. Připadá mi to strašně slabé. Třeba osvícenství, ačkoli jistě sehrálo velkou roli, ale je v podstatě povrchní. Na to není možné navazovat. Vždyť už to slovo „moderní“ je odpuzující! Lidé ho už ani nepoužívají. Leda když jsou zcela nevzdělaní a nečtou. Jinak by museli načichat, že to slovo je divné. Navíc nic neříká.

Novověk a modernita je jakousi permanentní krizí. Židovství a křesťanství jsou systémy krize, přechodu přes poušť. Může mít krizovost modernity podobně spásný, očistný charakter jako přechod přes poušť?

Symbolický přechod přes poušť je určen k tomu, aby bylo porozuměno skutečnosti. Nejsm si jistý, jestli se nová doba nebo přímo moderna mohou považovat za přechod přes poušť. Moderna se asi pokouší někam jít, ale vidím ji spíše jako sloužení bohům cizím. Novověk se vždycky vykládá jako prosazení svobody. Mě připadá, že právě k tomu nedošlo, že je to předsudek. Osvobození nenastalo. Náboženský socialismus Ragazův právě jakoby vyzýval k vyjití ven a vyhlížení země nové. Moderna však podle mého soudu znamená, že jsme se nevydali na cestu, a že jsme zůstali v otroctví egyptském. Bohužel.